

ԿԱՐՄԻ ՓՈԽԱՆՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Աշոտ Մանուչարյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ

Բանալի բառեր՝ *հանրապետություն, թեմ, փոխանորդություն, վարդապետ, եկեղեցի տաճար, որբ, եպիսկոպոս, քաջալերել:*

Հոդվածում ներկայացվում է Հայաստանի առաջին Հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.) Երևանի հայրապետական թեմի Կարսի փոխանորդության գործունեությունը (1919 թ. մայիս-1920 թ. հոկտեմբեր), որը փոխանորդներ Արտակ և Կորյուն վարդապետների անկոտրում ջանքերով հիմնականում ծավալվել է մարզի եկեղեցիների, նախ և առաջ բերդաքաղաքի հնամենի Սբ Առաքելոց տաճարի վերագործարկման, հարյուրավոր որբացած երեխաների հոգածության ուղղությամբ:

Նախաբան. Հայտնի է, որ 1918 թ. ապրիլի 25-ին թուրքերին հանձնվեց Կարսը: Քաղաքում և շրջակա գյուղերում քեմալականները կոտորեցին 10 հազարից ավելի հայի: Տասնյակ հազարավոր հայեր էլ գաղթեցին Շիրակ, Երևան և այլ բնակավայրեր:

1919 թվականի ապրիլին անգլիացիների պահանջով թուրքերը հեռացան Կարսի մարզից: 1919 թ. ապրիլի 24-ին հայկական զորքերը մտան Կարս, մայիսի 13-ին՝ Օլթի և Կաղզվան¹:

1919թ. հունվարի 14-ին Ալեքսանդրապոլի վիճակի վերահաստատված փոխանորդ, նշանավոր եկեղեցական գործիչ, հայագետ, հետազայում ստալինյան բռնաճնշումների զոհ Արտակ վարդապետ Սմբատյանցը (1876-1937) համատեղությամբ ժամա-

¹ Տե՛ս «Կարսի մարզը Հայաստանի առաջին Հանրապետության կազմում (ապրիլ 1919թ.- հոկտեմբեր 1920թ.)», Նյութեր և փաստաթղթեր, աշխ.՝ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 2016, էջ 98:

նակավորապես նշանակվում է Կարուց հաջորդության առաջնորդի թափուր պաշտոնին²:

Արտակ վրդ. Սմբատյանցը 1919 թ. մայիսի 22-ին նամակով Երևանի փոխթեմակալ Խորեն եպիսկոպոսին (հետագայում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Խորեն Ա. Մուրադբեկյան՝ 1932-1938) իրազեկում է, որ մայիսի 2-ին թուրքերից ստացել է Կարսի Ս. Առաքելոց տաճարը՝ «իւր մեջ մնացած իրերով»: Հայր սուրբը հայտնում է տաճարի, հատկապես տանիքի նորոգության անհրաժեշտության մասին, որ «ապագայ խոնաւութեան ազդեցութիւնից ազատուի, և բացի այդ, եկեղեցական զգեստներ և անօթներ պիտի գնուի, սեղանը երևի պիտի յարմարուի հայկականին ... Այժմ հարկաւոր է նախ նորոգութիւնը կատարել և ապա իսկալա³ կապել գմբէթի վերայից կիսալուսինները իջեցնելու և խաչեր բարձրացնելու»⁴: Վարդապետը վերջում առաջարկում է Ս. Առաքելոցն օգտագործել իբրև զինվորական եկեղեցի:

1919 թ. հունիսի 2-ին Կարսի նահանգապետ Ստեփան Ղորղանյանը Երևանի փոխթեմակալ Խորեն Մարադբեկյանին գրություն է ուղարկում, որտեղ հետաքրքրական մանրամասներ ենք գտնում Ս. Առաքելոց եկեղեցին հայությանը վերադարձնելու պատմությունում. «Դեռ 10-րդ դարում, ինչպես յայտնի է, մեր Աբբաս թագաւորի օրով կառուցվեց Կարսի Սուրբ Առաքելոց տաճարը: Այնուհետև այդ եկեղեցին տարուբերում էր քաղաքական բախտի առանցքում, մերթ որպես մզկիթ, մերթ ուղղափառ աղօթարան և տասնումէկ դար շարունակ՝ մայրենի մրմունջների ապաստարան... Այդպէս է մեր հինաւորց մեծահամբաւ տաճարի անցեալը: Մայիսի սկզբներում, երբ Կարսը անցաւ մեր իշխանութեանը, ինձ այցելեց Վեհափառ Կաթողիկոսի հրամանով Աղէքսանդրապօլի փոխանորդ Արտակ վարդապետը և խնդրեց այդ եկեղեցին: Քաղաքական միտումներով անժամանակ համարելով իրագործել Վեհափառի պատուէրը անյապաղ, ես բացատրեցի փոխանորդին, որ ես միջոցներ ձեռք կառնեմ, որպէսզի թուրքերը իրանք յանձնեն մեզ այդ եկեղեցին, առանց մեր պահանջների: Եւ այսօր թուրք հոգևորականութիւնը, շրջապատուած անուանի մեծատուններով, ներկայացաւ ինձ և խնդրամատոյց եղաւ յետ ստանալու մեր հինաւորց սրբութիւնը: Ես պատուիրեցի ոստիկանապետին առաջնորդել այդ պատուիրակութիւնը դէպի մեր առաջնորդարանը և սուրբ Առաքելոց հնադարեան տաճարը այսօր հանդիսաւոր կերպով յանձնեց մեզ»⁵:

Աղէքսանդրապոլի հաջորդ և Կարսի ժամանակավոր փոխանորդ Արտակ վարդապետը 1919 թ. հունիսի 22-ին հայտարարություն է ուղարկում Երևանի փոխթեմակալ

² Տե՛ս «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության: Արտակ եպիսկոպոս Սմբատեանց (Տաուշեցի)», գիրք Գ, կազմեց Ս. Բեհբուդյան, Երևան, 1997, էջ 156 (այսուհետև՝ Վավերագրեր, Գ):

³ Նշանակում է փայտամած, որը ժամանակավոր փայտաշեն կառույց է՝ շենքի պատերը բարձրացնելու համար (տե՛ս «Հայոց լեզվի բարբառային բառարան», հ. 2, Երևան, 2002, էջ 182): Կարծում ենք՝ *իսկալա* բարբառային ձևը ծագում է ռուսերեն *школа*=սանդղակ բառից:

⁴ «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության: Խորեն Ա Մուրադբեկյան. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (Հոգևոր գործունեությունը 1901-1938 թթ.)», գիրք Բ, կազմեց՝ Ս. Բեհբուդյան, Երևան, 1996, էջ 67:

⁵ Նույն տեղում, էջ 68:

Խորեն եպիսկոպոսին, որտեղ առաջարկում է հրավիրել Ս. Առաքելոցի ռուսական մարմարյա սեղանի ու գեղաքանդակ խաչկալի հեղինակ վարպետ Անտրոլետտոսին, «որ անվնաս կարողանայ յետ տանել և հայկականին յարմարեցնել»⁶:

1919 թ. սեպտեմբերի 12-ին Արտակ վարդապետը գրությամբ Երևանի փոխբեմակալ Մուրադբեկյանին մանրամասնում է, որ ինքը, ժամանելով Կարս, օգոստոսի 17-ին հանդիսավոր թափորի ուղեկցությամբ Ս. Առաքելոց եկեղեցում կատարել է «պղծեալ տաճարի» կարգը, իսկ հաջորդ օրը՝ մատուցել ս. պատարագ, որի ընթացքում բարձրաձայն հիշատակել է «նոյն Ս. Տաճարի հիմնադիր Աբաս թագաւորը, և նօրա մեծ զօրավար և Հայաստանի երախտաւոր իշխան Գեորգ Մարգալետունին և յետոյ Հայոց Հանրապետութիւնը»⁷: Դրանով «զիս արժանի կացուցիք այն պատմական սրբազնագործութեան, որի շնորհիւ բացուեցին դարերով շարունակ հայի առաջ փակուած Հայ Թագաւորի շինած Մեծ տաճարի դռները»⁸:

1919 թ. հունիսի 14-ին Կարուց ժամանակավոր փոխանորդ Արտակ վարդապետը գեկուցագիր է ուղարկում Ամենայն հայոց կաթողիկոսին՝ Կարսում ամերիկյան կոմիտեի հիմնադրած որբանոցի և հիվանդանոցի մասին: Այդ տեղեկագրից իմանում ենք, որ ամերիկյան կոմիտեն Կարսում բացել էր որբանոց: Մանկատան մի մասը տեղավորված էր Կարսի նախկին առաջնորդարանի շենքում, որտեղ կար 266 որբ: Մյուս մասը տեղավորված էր քաղաքային դպրոցի շենքում, որտեղ կար 240 երեխա, միասին՝ 506 որբ: Արտակ վարդապետն այցելել է այդ որբանոցներ: Բոլոր որբերը մաքուր հագնված էին: Առաջնորդարանում գործող որբանոցն ուներ 16 սենյակ, որից 4-ը հիվանդանոց էր՝ տարատեսակ հիվանդությունների դեմ: Հիվանդանոցը և որբանոցը շատ լավ կահավորված էին և մաքուր, որբերը չունեին սննդի խնդիր⁹: Արտակ հայր սուրբը հայտնում է, որ երեխաների «կրօնաբարոյախոսական դասերի համար ես նշանակեցի Տ. Կորին քահանայ Քոթանջեանին»¹⁰: Արտակ վարդապետը հանդիպում է նաև որբանոցի լիազոր պ. Մակքեին, որը 22 տարի Ամերիկայում քարոզիչ է եղել: Նա ասաց, որ եկել են ոչ թե հայերի կրոնական զգացմունքներին դիպչելու, այլ սովից ազատելու, և ուրախացավ, որ քահանա է նշանակվել՝ որբերին բարոյական դասեր տալու համար:

Մինչև մեկ շաբաթ երկու բաժանմունքների որբերը պետք է տեղափոխվեն Բերդի ձորում գտնվող գորանոցները, որտեղ ամերիկացիները պատրաստություն են տեսնում՝ որբերին միատեղ խնամելու համար¹¹:

Արդեն 1920 թ. սկզբին Կարսում կար յոթ որբանոց, որոնցից հինգը ձորի մեջ, երկուսը՝ քաղաքում: 1920 թ. հունվարի 9-ին ԱՄՆ-ի գլխավոր ներկայացուցիչ Քրեյնի խնդրանքով Կարսի վիճակի նորանշանակ փոխանորդ Կորյուն վարդապետ Սահակյանը հայ որբերի քրիստոնեական դաստիարակության համար Տ. Կորյուն քահանա Քո-

⁶ Վավերագրեր, Բ, էջ 69:

⁷ Նույն տեղում, էջեր 70-71:

⁸ Նույնը:

⁹ Վավերագրեր, Գ, էջ 166:

¹⁰ Նույնը:

¹¹ Նույն տեղում, էջեր 165-166:

թանջյանին նշանակում է ձորի հինգ որբանոցներում աշխատելու, իսկ Տ. Գրիգոր քահանա Նժդեհյանցին՝ քաղաքի երկու մանկատներում¹²:

Կարուց փոխանորդ Կորյուն վարդապետը 1920 թ. հունվարի 25-ին զեկուցագիր է ուղարկում Ամենայն հայոց կաթողիկոսին, որտեղ ներկայացնում է հունվարի 3-ին Կարսում ՀՀ վարչապետ Ալեքսանդր Խատիսյանի և ԱՄՆ ներկայացուցիչ, գնդապետ Հասկելի հանդիպումը և վերջինիս ճառը¹³:

Հունվարի 26-ին կաթողիկոսին հղված հայտարարությունում Կորյուն վարդապետը նկարագրում է Կարսի զինվորական հրապարակում կազմակերպված տոնահանդեսը՝ նվիրված Հայաստանի անկախության ճանաչմանը, որտեղ առաջինը խոսելու պատվին արժանացել է ինքը՝ Կարուց փոխանորդը¹⁴:

1920 թ. ապրիլի 14-ին Կարուց վիճակի փոխանորդ Կորյուն վարդապետը հայտարարությամբ Ամենայն հայոց կաթողիկոսին տեղեկացնում է, որ «ամսիս 11-ին 29 մարտի Զատիկի ս. Յարութեան օրը, պատարագեցի ինքս Ս. Առաքելոց Տաճարում և յետ ս. Պատարագի, Տաճարի ընդարձակ շրջափակումը ի ներկայութեան խումն բազմութեան, զինուորականաց և երկսեռ քաղաքացւոց, կատարեցի հանդիսաւոր հոգեհանգիստ, մասնակցութեամբ քաղաքիս երկու եկեղեցեաց միաբան քահանայից, 1915 թի Պօլսոյ և Հայաստանի բոլոր գաւառներում նահատակւած եօթ հարիւր վաթսուն հոգևորականների և մտաւորականների յիշատակին: Խօսեցի թէ օրուայ Մեծ Տօնի և թէ այդ առթիւ, կարդալով ի լուր ներկայից նահատակւած հոգևորականների և աշխարհականների այն անունները, որոնք իբրև յայտնիներ տպուած էին Ս. արքեպիսկոպոս Օրմանեանի տեղեկագրում»¹⁵:

Կարսի հոգևոր կառավարիչը 1920 թ. մայիսի 29-ին շնորհավորում է վեհափառ հայրապետին՝ Հայոց Հանրապետության հաստատության երկրորդ տարեդարձի առթիվ: Շնորհավորագրում մասնավորապես ասվում է. «Մայիսի 28-ին Ղարսի սուրբ Առաքելոց եկեղեցում պատարագից յետոյ եկեղեցոյ բակում հոգևորականութիւնն զօրքի և խումն բազմութեան ներկայութեամբ հանդիսաւոր մաղթանք կատարեց Հայոց Հանրապետության հաստատութեան երկրորդ տարեդարձի առթիւ, որի համար կառավարութիւնս սրտի անկեղծ ակնածութեամբ պատիւ ունի Ձերդ Վեհափառութեան զեկուցանելու իւր սրտաբուլիս շնորհաւորանքները»¹⁶:

Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվանը 1920 թ. մայիսի 31-ին գրությամբ կարգադրում է Կորյուն վարդապետին մինչև առաջիկա հուլիսի 1-ը նոր փոխանորդ ընտրել Կարուց վիճակի համար: Դրան հաջորդում է խորհրդակցություն Կարսի քաղաքային վարչությունում՝ քաղաքազլիսի օգնական Խաչատուր Բզնունու նախագահությամբ, որտեղ հավաքվում է 50 ստորագրություն՝ ուղղված հայրապետին՝ խնդրանքով, որ մինչև

¹² Տե՛ս «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան: Գեւորգ Ե Վշտալի Սուրենեանց. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց», գիրք ԺԳ, կազմեց Ս. Բեհբուդեան, Երևան, 2005, էջեր 502-503:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջեր 267-269:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջեր 269-270:

¹⁵ Վաւերագրեր, Երևան, էջեր 381-382:

¹⁶ Վաւերագրեր, Երևան, էջ 421:

նոր առաջնորդի ընտրություն փոխանորդի իր պաշտոնում մնա Կորյուն վարդապետը, որը բարեխիղճ կերպով վարել է փոխանորդությունը: Խորհրդակցության մասնակիցները միաժամանակ վեհափառին առաջարկում են Կարուց փոխանորդության վիճակի փոխարեն հիմնել Կարսի առաջնորդություն՝ թեմակալ առաջնորդով, թեմի պատգամավորական ժողովից ընտրված թեմական խորհրդով և «և ոչ թե կառավարի օրերով հեռու ընկած ռուսական կոնսիստորիաներով»: Պետք է նախապես որոշվեն թեմի սահմանները, «քանի որ Հայաստանի Հանրապետական Կառավարությունը իր քաղաքական բաժանումներն կատարել է Ղարսի և Աղեքսանդրապոլի վիճակների վերաբերման»¹⁷:

1920 թ. հունիսին Կարսի վիճակի փոխանորդ է շարունակվում հիշատակվել՝ «տէր Կորին վարդապետ»¹⁸: Ժամանակին Կորյուն վարդապետ եղել է Մկրտիչ Ա. Վանեցի կաթողիկոսի (1892-1907) անձնական քարտուղարը և գավազանակիրը: Տ. Կորյունը 1905-1906 թթ. Անդրկովկասում հայ-թաթարական ազգամիջյան արյունալի ընդհարումների ժամանակ ղեկավարել է Ելիզավետպոլի հայության ինքնապաշտպանության գործը: Ստեփան Կերտողը հիացմունքով նշում է, որ Կորյուն վարդապետ Սահակյանի «անունը չէր իջնում տեղի հայերի շուրթերից, և որը եղավ քաղաքի և գավառի հայերի ինքնապաշտպանության փայլուն ղեկավարներից մեկը»¹⁹: Ապա ուսումնասիրողը շարունակում է, որ ռուսական 1905-1907 թթ. հեղափոխությունը ճնշելուց հետո ցարական կառավարությունը մարեց նաև Կովկասի ազգամիջյան ընդհարումների օջախները և «արդարադատության իր սուրբ անարդար ձևով ուղղեց միայն պաշտպանվող հայերի, ինչպես նաև Հայ եկեղեցու սպասավորների դեմ... Ելիզավետպոլի հերոս վարդապետին հատուկ դատարանը դատապարտեց 10 տարվա ազատազրկման և աքսորեց Իրկուտսկի մարզ, որտեղից նա ազատվեց միայն 1917 թվականի մայիսին՝ ցարիզմի տապալումից հետո»²⁰: Կորյուն վարդապետը մասնակցել է 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտերին²¹:

Կորյուն վարդապետ Սահակյանը 1920 թ. օգոստոսի 2-ին նշանակվում է Մայր Աթոռի դիվանապետ²²: Նա 1920 թ. օգոստոսի 20-ին դիմում է վեհափառին հետևյալ առաջարկությամբ. «Ինչպես Ալեքսանդրապոլում, նոյնպես և Կարսում, միաձայն փոխանորդական ընտրութեանց, պահանջում են թեմական առաջնորդների ընտրութիւն: Եւ եթէ դէպի եկեղեցին ունեցած այսպիսի անտարբեր ժամանակներում, լինում են դիմումներ՝ ունենալ իրենց մէջ հոգևոր իշխանութեան ներկայացուցիչներ, Հայրապետական հեղինակութեան և հայ եկեղեցւոյ շահերը պահանջում են ընդառաջ գնալ ժողովրդի ցանկութեան և հրամայել առաջիկայ սեպտեմբերին առաջնորդական ընտրութիւն

¹⁷ Վավերագրեր, Երևան, էջեր 443-444:

¹⁸ Վավերագրեր, Գ, էջ 175:

¹⁹ Տե՛ս **Ստեփան Կերտող**, Հայ հոգևորականության մասնակցությունը XX դարի պատերազմներին և հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներին, Երևան, 1999, էջ 10:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 11:

²¹ Նույն տեղում, էջ 19:

²² Տե՛ս Վավերագրեր, Երևան, էջ 464:

ներ կատարել թե՛ Ալեքսանդրապոլում և թե՛ Կարսում, նախապես որոշելով նույն թեմերի սահմանները»²³:

1920 թ. սեպտեմբերի 4-ի կոնդակով Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե. Սուրենյանցը (1911-1930) ստեղծում է Վանանդի թեմը, որի «գահմանն, որ արդիս կազմէ նահանգն Վանանդայ»²⁴: Միաժամանակ ստեղծված Շիրակի թեմին է անցնում «մասն ինչ է գործակալութենէ արևմտեան Շիրակայ Կարուց փոխանորդութեան, որ արդիս ըստ քաղաքականին միացեալ է ընդ նահանգին Շիրակայ»²⁵:

Վանանդի նորաստեղծ թեմը հյուսիսում սահմանակցում էր Վրաստանին, հյուսիսարևելքում՝ Շիրակին, արևելքում՝ Արարատյան նահանգին, արևմուտքում և հարավարևմուտքում՝ Թուրքիային անցած Արևելյան Հայաստանի արևմտյան շրջաններին²⁶:

Վեհափառը Վանանդի առաջնորդի ընտրություն է սահմանում հոկտեմբերի 26-ին²⁷: Սակայն 1920 թ. հոկտեմբերի 29-ին Կարս անառիկ բերդաքաղաքի անկմամբ Վանանդի թեմը չկայացավ:

Ուշադրության արժանի է փաստը, որ 1920 թ. հոկտեմբերի 4-ին, երբ հայ-թուրքական կարսյան ճակատում ընթանում էին թե՛ մարտեր, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե. Սուրենյանցը քաջալերական նամակ է ուղարկում Դանիել Բեկ Փիրումյանին, որտեղ, գովելով գորավարի տաղանդը, շնորհքը և քաջությունը, կոչ էր անում. «Մի՛ վախենաք և մի՛ յուսահատիք, յիշեցէք Սարդարապատը: Ս. Խաչը ձեզ օգնական, Ս. Լուսաւորիչ չօր հօր Աջը Ձեզ պահապան: Ողջ լինել մաղթում եմ Ձեզ մնալով միշտ աղօթարար»²⁸:

Ըստ Ստեփան Կերտողի «Այս ժամանակ Գարեգին եպս. Հովսեփյանը գրեց իր հայտնի նամակը՝ «Ներքին թշնամին», որն ուղղված էր դասալքության դեմ»²⁹: Ապա՝ «Կարսի զինվորականությանը ոգևորելու նպատակով և Գևորգ Ե-ի կոնդակը (1920 թ. հոկտեմբերի 2-ի-Ա.Մ.) հրապարակելու համար Կարս եկավ խիզախ հայրենասեր Գարեգին եպս. Հովսեփյանը: Նա գորքի առաջ կարդաց հայրապետական կոնդակը: Ինչպես Սրբազան հայրը գրում էր Կարսից Գևորգ Ե-ին. «Առաքելոց հինաւորց տաճարում խառն բազմութեամբ գորքի առաջ կարդացի Ձերդ Սրբութեան քաջալերական կոնդակը, կատարեցի մաղթանք: Ոգևորութիւնը գորքի և ժողովրդի մեծ է»³⁰: Ստեփան Կերտողը շարունակում է, որ «Գարեգին Սրբազանը մնաց քաղաքում՝ ոգևորելու հայոց բանակին և մինչև վերջ կատարելու իր պարտքը հայրենիքի պաշտպանության գործում»³¹:

²³ Տե՛ս Վավերագրեր, Երևան, էջեր 445-446:

²⁴ Վավերագրեր, Գ, էջ 176:

²⁵ Նույնը:

²⁶ Տե՛ս Վանանդի նահանգը Հայաստանի առաջին Հանրապետության քարտեզի վրա:

²⁷ Տե՛ս Վավերագրեր, Գ, 176:

²⁸ Վավերագրեր, Երևան էջեր 478-479:

²⁹ **Ստեփան Կերտող**, Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու գործունեությունը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին, Ս. Էջմիածին, 2018, էջ 331:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 332:

³¹ Նույնը:

Եզրահանգում. Ցավոք, Հայաստանի առաջին հանրապետության տարիների հայ հայրենասեր, նվիրյալ հոգևորականների անդուլ, համառ ջանքերը, ազգանպաստ գործունեությունը ի դերն եղան վերահաս ռազմական գործողությունների պատճառով, որի արդյունքում մենք պարտվեցինք և Կարսը կորցրինք. Թուրքիան 1920 թ. սեպտեմբերի 24-ին պատերազմ սկսեց Հայաստանի դեմ, հոկտեմբերի 14-ին ծանր մարտեր մղվեցին Կարսի ճակատում, որոնք ավարտվեցին նույն ամսի 29-ին հայկական անառիկ բերդաքաղաքի անկմամբ³²: Այդպիսով ցայսօր փակվեց Կարսի փոխանորդության պատմության վերջին էջը, դադարեց գոյություն ունենալ Վանանդի հնամենի թեմը, որը տակավին հիմնադրել էր Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը IV դ. սկզբին:

КАРСКИЙ ВИКАРИАТ В ГОДЫ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

Манучарян А. Г.

Ключевые слова: *республика, епархия, викарий, архимандрит, церковь, храм, сирота, епископ, ободрить.*

В годы Первой Республики Армения (1918-1920) деятельность Карсского викариата патриархальной епархии Еревана (май 1919 - октябрь 1920) усилиями викариев архимандритов Артака Смбабянца и Корюна Саакяна в основном осуществлялась в зановом открытии армянских церквей региона, прежде всего старинного храма Св. Аракелоца Карса, а так же забота о сотнях детей-сирот. В октябре 1920 года в Карс прибыл епископ Гарегин Овсепян, чтобы ободрить армянских солдат, и остался в армии до конца 4 сентября 1920 г. Католикос Всех Армян Георг V Суренянц (1911-1930) учредил Ванандскую (Карсскую) епископальную епархию, которая, однако, не состоялась по причине падения Карса 29 октября.

THE VIKARTIAT OF KARS IN THE YEARS OF THE FIRST REPUBLIC OF ARMENIA

Manucharyan A. G.

Key words: *republic, diocese, vicar, archimandrite, church, temple, orphan, bishop, encourage.*

During the years of the First Republic of Armenia (1918-1920), the activities of the Kars Vicariate of the Patriarchal Diocese of Yerevan (May 1919 - October 1920), through the efforts of the vicars of Archimandrites Artak Smbatyants and Koryun Sahakyan, were mainly carried out in the reopening of Armenian churches in the region, primarily the ancient temple of St. Arakelots Kars, as well as caring for hundreds of orphans. In October 1920, Bishop Garegin Hovsepyan arrived in Kars to encourage the Armenian soldiers, and remained in the army until the end. On September 4, 1920, Catholicos of All Armenians George V Surenyants (1911-1930) established the Vanand (Kars) Episcopal Diocese, which, however, did not take place due to the fall of Kars on October 29.

³² Տե՛ս «Հայոց Պատմություն», ԳԱԱ ՊԻ հրատ., հ. IV, գ. I, Երևան, 2010, էջեր 254, 256, 262, 263:

Գ ր ա կ ա ն ո թ յ ո ն

1. «Կարսի մարզը Հայաստանի առաջին Հանրապետության կազմում (ապրիլ 1919թ.- հոկտեմբեր 1920թ.)», Նյութեր և փաստաթղթեր, աշխ.՝ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 2016:
2. Ստեփան Կերտոզ, Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու գործունեությունը Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին, Ս. Էջմիածին, 2018:
3. Ստեփան Կերտոզ, Հայ հոգևորականության մասնակցությունը XX դարի պատերազմներին և հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժումներին, Երևան, 1999:
4. «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմության: Արտակ եպիսկոպոս Սմբատեանց (Տաուշեցի)», գիրք Գ, կազմեց Ս. Բեհբուդյան, Երևան, 1997 (այսուհետև՝ Վավերագրեր Գ, Ե, ԺԳ):
5. «Հայոց լեզվի բարբառային բառարան», հ. 2, Երևան, 2002:
6. «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան: Գեորգ Ե Վշտալի Սուրենեանց. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց», գիրք ԺԳ, կազմեց Ս. Բեհբուդեան, Երևան, 2005:
7. «Վավերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան: Խորեն Ա Մուրադբեկյան. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (Հոգևոր գործունեությունը 1901-1938 թթ.)», գիրք Բ, կազմեց՝ Ս. Բեհբուդյան, Երևան, 1996:

Ընդունվել է՝ 20. 09. 2021

Գրախոսվել է՝ 22. 10. 2021

Հանձնվել է տպ.՝ 15. 11. 2021

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Աշոտ ՄԱՆՈՒՉԱՐՅԱՆ՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի վիմագրության բաժնի ավագ գիտաշխատող, էլ. հասցե՝ ashot.manucharyan.1959@mail.ru